

Współpraca w sferze działań na rzecz rozwoju (przyczynek do dyskusji na temat kultury administracji)

1. Kultura administracji. Wprowadzenie

Zagadnienie kultury administracji nie zostało przeniesione na grunt regulacji prawnej, jednak stanowi jeden z tych problemów, do którego nawiązywać należy przy okazji rozważań na temat organizacji i działania administracji publicznej. Jest to zagadnienie, którego analiza wymaga rozpatrywania w relacji (pojęciowych, jak i w sensie prawnym) do pojęć i instytucji mających już swoje ugruntowane znaczenie prawne, jak i doktrynalne, w tym do dobrej administracji¹, zdolności administracji², zatem do administracji sprawnej i skutecznej. Pojęcia te odnoszą się do różnych prawnych aspektów, jednakże do tej samej administracji, wobec której formułuje się (kreując wzorce/standardy) postulat efektywności działań³. W tym kontekście używane jest w niniejszym opracowaniu pojęcie „kultury administracji”⁴ obejmujące wzorzec zachowań administracji publicznej, stanowiąc jednocześnie sposób realizacji obowiązku określonego normatywnie zachowania w związku z wykonywaniem zadań publicznych w określonej sferze. „Kultura administracji” oznacza zatem stosowanie przez administrację wspólnie przyję-

* Dr hab. Katarzyna Kokocińska, prof. Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydział Prawa i Administracji, Zakład Publicznego Prawa Gospodarczego; ORCID: 0000-0002-1008-3538.

¹ Zob. m.in.: Z. Niewiadomski, Z. Cieślak (red.), *Prawo do dobrej administracji. Materiały ze Zjazdu Katedr Prawa i Postępowania Administracyjnego*, Warszawa–Dębe 23-25 września 2002 r., Warszawa 2002; M. Princ, *Standardy dobrej administracji w prawie administracyjnym*, Poznań 2017 i cyt. tam literatura.

² O.G. El-Taliawi, Z. van Der Wal, *Developing administrative capacity: an agenda for research and practice*, „Policy Design and Practice” 2019, s. 243-257; E. Domorenok, P. Graziano, L. Polverari, *Policy integration, policy design and administrative capacities. Evidence from EU cohesion policy*, „Policy and Society” 2021, vol. 40, nr 1, s. 58-78.

³ D. Kijowski et al., *Bariery prawne efektywnego i skutecznego funkcjonowania lokalnej i regionalnej administracji publicznej oraz propozycje ich likwidacji lub ograniczenia*, ST 2005, nr 1-2, s. 158.

⁴ M. MacCarthaig, L. Saarniit, *Administrative Culture*, [w:] I. Thynne, B.G. Peters (red.), *Encyclopedia of Public Administration*, Oxford 2019, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.1452>.

tych reguł (współ)działania, przestrzegania zasad⁵, standardów, a nawet uznania określonych wartości⁶, wynikających ze źródeł prawa, jak i kodeksów dobrych praktyk, zaleceń, wytycznych, norm samoregulacji wewnętrznej, których stosowanie powinno przyczynić się do osiągnięcia ustawowego celu. „Kultura administracji” to świadomość administracji, jak postępować (jak wykonywać zadania), jakimi regułami kierować się i jakie mechanizmy stosować. Kultura administracji to określone postawy (często wypracowane w ramach organizacji administracji); to kultura dialogu, argumentacji i konsultacji, unikania konfliktów. W połączeniu z kluczowymi zasadami administrowania opartymi na efektywności, legitymizacji i odpowiedzialności wyznaczają one łącznie współczesną kulturę administracji zaangażowanej. Jak stwierdza M. Bullinger, w warunkach demokracji rozwój jednostki, społeczeństwa czy gospodarki zależy nie tylko od działania państwowych organów zgodnie z prawem i ich kontroli sądowej, ale także od zdolności administracji aktywnej, zapewniającej warunki do rozwoju, działającej w ramach prawa w sposób sprawny i elastyczny⁷.

Mając świadomość dyskusyjności zaproponowanej problematyki, a także niewyczerpujące przedstawienie całości zagadnienia w ramach krótkiego opracowania, istotne jest ostatecznie umiejscowienie go w kontekście prawnym. Przyjmując, że kultura administracji to wzorzec zachowań administracji publicznej realizującej obowiązek określonego normatywnie zachowania w związku z wykonywaniem zadań publicznych w określonej sferze, przestrzeń dalszej analizy stanowią regulacje normatywne odnoszące się do powinności publicznej, jaką jest prowadzenie polityki rozwoju i silnie podkreślana przez krajowego prawodawcę współpraca podmiotów ją prowadzących. Wśród nich istotną rolę odgrywają jednostki samorządu regionalnego i lokalnego, które w dorobku Profesora Jerzego Korczaka zajmują szczególne miejsce. Podkreślana przez Jubilata pozycja władz regionalnych i lokalnych oraz budowania samorządności na poziomie regionalnym i lokalnym⁸ znalazły odniesienie także w rozwiązaniach prawnych dotyczących rozwoju prowadzonego w skali krajowej, regionalnej i lokalnej.

⁵ J. Supernat, *Zasady dobrej administracji*, [w:] Z. Niewiadomski, Z. Cieślak (red.), *op. cit.*, s. 598-615.

⁶ O.P. Dwivedi, *Administrative culture and values: Approaches*, [w:] J.G. Jabbara, O.P. Dwivedi (red.), *Administrative culture in a global context*, de Sitter Publications 2005, s. 19-36.

⁷ M. Bullinger, *Das Recht auf eine gute Verwaltung nach der Grundrechtecharta de EU*, [w:] C.-E. Eberle, M. Ibler, D. Lorenz (red.), *Der Wandel des Staates vor den Herausforderungen der Gegenwart – Festschrift für Winfried Brohm zum 70. Geburtstag*, München 2002, s. 25-33.

⁸ Zob. m.in.: J. Korczak, *Rola i kompetencje regionów wobec wyzwań przyszłości*, „Pomorski Thinkletter” 2023, nr 2 (13), s. 93-97; idem, *Wyzwania stojące przed samorządem terytorialnym*, [w:] I. Lipowicz (red.), *System prawa samorządu terytorialnego*, T. III, *Samodzielność samorządu terytorialnego – granice i perspektywy*, Warszawa 2023, s. 743-781; J. Korczak, *Jednolitość admini-*

Ze względu na złożony układ podmiotów oraz charakter zadań z zakresu prowadzenia polityki rozwoju, a także zachodzące relacje pomiędzy strukturami administracji publicznej (administracji na rzecz rozwoju) prawodawca podkreśla obowiązek współpracy przy ich wykonywaniu. Ponadto związki zachodzące pomiędzy podmiotami aparatu władzy wykonawczej państwa, zobowiązanego do osiągnięcia wyznaczonego ustawowo celu prowadzenia polityki rozwoju, ustawodawca określił jako „zespół wzajemnie powiązanych działań”, który służyć ma wzmocnieniu normatywnie określonego obowiązku współpracy. Obowiązek ten (i jego kwalifikowana formuła) wypełnia zespół czynności prawnych i faktycznych, których istotną cechą jest podejmowanie wspólnych działań.

Celem analizy jest wskazanie odpowiednich reguł, zasad, wartości zinstytucjonalizowanej współpracy stanowiących istotę kultury administracji na rzecz rozwoju, z uwzględnieniem uwarunkowań ustrojowych.

2. Europejska kultura wielopoziomowego sprawowania rządów

Analiza krajowych rozwiązań prawnych w obszarze współpracy podmiotów polityki rozwoju nie może być prowadzona bez odniesienia się do silnie podkreślanego w UE modelu wielopoziomowego sprawowania rządów rozumianego jako „skoordynowane działania Unii, państw członkowskich i władz lokalnych i regionalnych, opierające się na zasadach pomocniczości, proporcjonalności i partnerstwa, które przejawiają się w operacyjnej i zinstytucjonalizowanej współpracy na rzecz opracowywania i realizacji polityk Unii Europejskiej”⁹. Podejście to oznacza współdział poszczególnych poziomów sprawowania władzy w podejmowaniu decyzji, wspólną ich odpowiedzialność polityczną, co oznacza, że „[...] stanowi zatem raczej polityczny schemat działania niż instrument prawny i nie może być postrzegane jedynie przez pryzmat podziału uprawnień”¹⁰.

stracji samorządowej w państwie unitarnym, [w:] M. Stec, K. Małysa-Sulińska (red.), *Unitarny charakter państwa a samorząd terytorialny*, Warszawa 2019, s. 192-212; J. Korczak, *Europejskie wpływy na funkcjonowanie samorządu terytorialnego w Polsce*, [w:] K. Kiczka, T. Kocowski, W. Małecki (red.), *Praworządność, decentralizacja, przedsiębiorczość. Księga jubileuszowa Profesora Leona Kieresza*, AUWr No 3833, PPIA 2018, t. CXIV, s. 327-350; *idem*, *Współdziałanie jednostek samorządu terytorialnego z udziałem województwa samorządowego*, [w:] J. Korczak et al. (red.), *Samorząd z perspektywy dwudziestolecia reformy administracyjnej i terytorialnej*, Wrocław 2018, s. 215-228.

⁹ Rezolucja Komitetu Regionów w sprawie karty wielopoziomowego sprawowania rządów w Europie, zał. 1, 106 sesja plenarna, 2-3 kwietnia 2014 r., Dz. Urz. UE C 174/1 z 7.06.2014; Opinia Komitetu Regionów „Decentralizacja w Unii Europejskiej oraz rola samorządu lokalnego i regionalnego w kształtowaniu i realizacji polityki UE”, Dz. Urz. UE C 139/39 z 17.05.2013.

¹⁰ Biała księga Komitetu Regionów w sprawie wielopoziomowego sprawowania rządów, Dz. Urz. UE C 211/1 z 4.09.2009.

Europejska kultura współsprawowania rządów wypełnia zasady, które wskazują współrządzającym, jakimi powinni się kierować regułami, jakie mechanizmy stosować i jak kształtować postawy uczestników tych złożonych stosunków. W 2001 r. w białej księdze w sprawie europejskiego sprawowania rządów Komisja Europejska określiła pięć zasad stanowiących podstawę dobrego zarządzania. Są nimi otwartość, uczestnictwo, odpowiedzialność, skuteczność oraz spójność ściśle związane z przestrzeganiem decentralizacji władzy oraz zasady pomocniczości, co oznacza podejmowanie decyzji na wszystkich poziomach władzy i gwarantuje opracowywanie i stosowanie polityki na szczeblu najbardziej odpowiednim. Komisja podkreśla, że zasady pomocniczości i wielopoziomowe sprawowanie rządów oraz ich przestrzeganie są nierozzerwalne w tym sensie, że jedno wiąże się z uprawnieniami poszczególnych szczebli władzy, drugie kładzie nacisk na ich interakcję¹¹. Z tego powodu istotny element relacji opartych na wielopoziomowym sprawowaniu rządów stanowią demokratyczne wartości i zasady oraz prawa podstawowe, które Komitet Regionów proklamuje, przyczyniając się ustanowienia ogólnoeuropejskiego konsensusu w sprawie wielopoziomowego sprawowania rządów¹².

Podejście to jest szczególnie istotne w programowaniu i wdrażaniu unijnej polityki spójności, polityki na rzecz wyrównywania różnic w rozwoju w UE¹³. Wdrażanie kultury wielopoziomowego sprawowania rządów nie sprowadza się do przełożenia celów unijnych lub krajowych na działania lokalne czy regionalne, lecz stanowi szerszy proces uwzględniania celów samorządów regionalnych i lokalnych. Ma jednocześnie wzmocnić i ukształtować uprawnienia tych władz na poziomie krajowym, umożliwiając udział w kształtowaniu polityki krajowej, jak i polityki europejskiej. Skuteczność takiego podejścia uzależniona jest od ukształtowania właściwych postaw uczestników procesu integracji europejskiej, w tym od kultury administracji aktywnie uczestniczącej w tym procesie, kierującej się określonymi regułami. Wśród nich szczególne miejsce zajmuje wspieranie uczestnictwa w procesie integracji rozumiane jako współpraca władz oraz podmiotów społeczeństwa obywatelskiego dla wspólnego dobra, co wiąże się przede wszystkim z umocnieniem reprezentacji instytucjonalnej władz regionalnych i lokalnych¹⁴.

¹¹ Biała księga Komitetu Regionów w sprawie wielopoziomowego sprawowania rządów, Dz. Urz. UE C 211/5 z 4.09.2009.

¹² Biała księga Komitetu Regionów w sprawie wielopoziomowego sprawowania rządów, Dz. Urz. UE C 211/6 z 4.09.2009.

¹³ N.C. Surubaru, *Administrative capacity or quality of political governance? EU Cohesion Policy in the new Europe, 2007-13*, „Regional Studies” 2017, vol. 51 (6), s. 844-856.

¹⁴ Na ten temat pisała już 1992 r. T. Rabska, *Refleksje na temat układu przestrzennego administracji publicznej i jego konsekwencji w zakresie administrowania*, RPEiS 1992, z. 2, s. 25-35.

Kluczową zasadą jest także partnerskie podejście do opracowywania i wdrażania wspólnej polityki.

Kształtowanie relacji zdecentralizowanych struktur władzy publicznej opartych na współzarządzaniu i łączenie ze skutecznością działań widoczne jest w szczególności we wdrażaniu unijnej polityki spójności prowadzonej w wymiarze regionalnym. Zgłaszany postulat włączania samorządów lokalnych i regionalnych w opracowywanie unijnych i krajowych planów reform argumentuje się nieefektywnym wdrażaniem polityki spójności przez scentralizowane organy administracji publicznej, które nie mają właściwego rozeznania w regionalnych problemach i wyzwaniach rozwojowych. Stąd też postulat wzmacniania instytucjonalnego i funkcjonalnego organów lokalnych i regionalnych jako partnerów w procesie rozwoju¹⁵. To właśnie w tej sferze aktywności państwa, jaką stanowią działania podejmowane na rzecz wzmocnienia spójności gospodarczej, społecznej i terytorialnej¹⁶, szczególnie podkreśla się konieczność współpracy struktur terytorialnych ze strukturami centralnymi.

3. Współpraca jako element kultury krajowej administracji na rzecz rozwoju

Dyskusja nad prawnymi relacjami zachodzącymi pomiędzy strukturami centralnymi a strukturami układów terytorialnych (poziomu regionalnego i lokalnego) i kulturą administracji w tym obszarze jest szczególnie aktualna wobec obowiązujących regulacji normatywnych z zakresu prowadzenia polityki rozwoju¹⁷. Jest to całościowy i odrębny dział zadań państwa, normatywnie wyodrębnionej dziedziny aktywności podmiotów władzy publicznej¹⁸, obejmujący działania w wymiarze krajowym, regionalnym i lokalnym. Podmiotami prowadzącymi politykę rozwoju są, obok Rady Ministrów, samorząd województwa oraz samorząd powiatowy i samorząd gminny. To zadanie publiczne, jakim jest prowadzenie polityki, oznacza aktywność państwa w sferze normatywnie określonej jako „polityka rozwoju”, co zgodnie z brzmieniem przepisu art. 2 u.z.p.p.r. oznacza: „[...] zespół wzajemnie powiązanych działań podejmowanych i realizowanych w celu zapewnienia trwałego i zrównoważonego rozwoju kraju,

¹⁵ M. Kulesza, *Rozwój regionalny. Zagadnienia instytucjonalne*, ST 2000, nr 10, s. 6 i n.

¹⁶ Art. 174 TFUE.

¹⁷ Wprowadzonej u.z.p.p.r.

¹⁸ K. Kokocińska, *Prawny mechanizm prowadzenia polityki rozwoju w zdecentralizowanych strukturach władzy publicznej*, Poznań 2014, s. 259.

spójności społeczno-gospodarczej, regionalnej i przestrzennej, podnoszenia konkurencyjności gospodarki oraz tworzenia nowych miejsc pracy w skali krajowej, regionalnej lub lokalnej”.

Realizowanie zadań publicznych w skali ogólnokrajowej, a równolegle w wymiarze regionalnym i lokalnym podporządkowane zostało normatywnie wyznaczonym relacjom opartym na obowiązku współpracy tych podmiotów. Skonstruowany swoisty typ normatywnego stosunku współpracy określony jako „zespół wzajemnie powiązanych działań” służy wzmocnieniu obowiązku współpracy podmiotów prowadzących politykę rozwoju¹⁹. Opiera się on na ustawowym założeniu wielopoziomowości działań. Uczestnictwo zdecentralizowanych struktur samorządowych²⁰ wymaga tworzenia określonych układów zadań i kompetencji opierających się na formule „przekazywania z gór w dół” zadań publicznych na niższe ogniwa ich wykonywania²¹, budowania struktur oddolnie i kształtowania relacji stanowiących wynik respektowania terytorialnych wspólnot samorządowych będących nieodzownym elementem nowoczesnego podejścia do zarządzania publicznego²². Dlatego kluczowy dla przyjętego normatywnie modelu realizacji zadań z zakresu prowadzenia polityki rozwoju jest sposób prowadzonej współpracy przez samodzielne podmioty władzy wykonawczej współzarządzające sprawami publicznymi. Wymaga on zupełnie nowych prawnych form, a także formuły zorganizowania współdziałania w sferze prowadzenia polityki rozwoju²³. Badania wskazują, że są to zróżnicowane pod względem charakteru prawnego formy współdziałania właściwe dla określonego typu relacji publicznoprawnych, o różnym stopniu związania²⁴. Wprowa-

¹⁹ Art. 2 w związku z art. 1 u.z.p.p.r.

²⁰ Szerzej: K. Kokocińska, *Współdziałanie podmiotów władzy publicznej na rzecz rozwoju*, RPEiS, 2015, z. 3, *Polska – 25 lat samorządu terytorialnego*, s. 181-192; eadem, *Decentralizacja jako ustrojowa zasada relacji pomiędzy organami władzy publicznej*, RPEiS 2016, z. 2, s. 27-36.

²¹ Zob. m.in. na ten temat: Z. Zgud, *Zasada subsydiarności w prawie europejskim*, Kraków 1999; A. Szpor, *Państwo a subsydiarność jako zasada prawa w UE i w Polsce*, ST, nr 1-2, s. 20.

²² M. Kulesza podkreśla: „[...] samorząd i decentralizacja stanowią podstawę samodzielnego zarządzania sprawami publicznymi przede wszystkim w rozumieniu gospodarczym, w systemie sieciowym, a nie hierarchicznym, przez osiąganie korzyści społecznych i gospodarczych w skali lokalnej czy regionalnej, poprzez działanie na rzecz rozwoju danej jednostki samorządu terytorialnego, organizowanie dostarczania usług publicznych, współdziałanie i zarazem konkutowanie z innymi samorządami, udział w rynkach ponadlokalnych i ponadregionalnych itp. [...]”, *idem*, *O tym, ile jest decentralizacji w centralizacji a także o osobliwych nawykach uczonych administratywistów*, [w:] J. Supernat (red.), *Między tradycją a przyszłością w nauce prawa administracyjnego. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Janowi Bociowi*, Wrocław 2009, s. 415.

²³ K. Kokocińska, *Prawny mechanizm...*, s. 262 i n.

²⁴ K. Kokocińska, *Wybrane formy prowadzenia polityki rozwoju*, [w:] B. Popowska, K. Kokocińska (red.), *Instrumenty i formy prawne działania administracji gospodarczej*, Poznań 2009, s. 135-179.

dzona została kompleksowa regulacja w zakresie planowania i programowania polityki rozwoju, opartego na współdziałaniu typu: działania w uzgodnieniu, konsultacje, opiniowanie, którego efektem powinien być spójny system dokumentów strategicznego programowania rozwoju opracowywanych we współpracy i przyjmowanych na każdym poziomie sprawowania władzy publicznej. Dla wyznaczania wzajemnych relacji pomiędzy podmiotami prowadzącymi politykę rozwoju ustawodawca wprowadził szczególny, dotychczas niestosowany tryb współdziałania opartego na stosunkach dwustronnych – szczególny rodzaj kontraktów zawieranych pomiędzy organami władzy wykonawczej. Określić je można jako konsensualne akty ze sfery prawa publicznego²⁵. Są to umowa partnerstwa, kontrakty: terytorialny, sektorowy i programowy oraz porozumienia terytorialne²⁶. Konstrukcja tych aktów jest szczególna, bowiem kształtowanie wzajemnych relacji oparte jest na dialogu, partnerstwie i uczestnictwie, także partnerów społecznych i gospodarczych²⁷. Przyjęte rozwiązania nie będą jednak wystarczające w tym sensie, że ich stosowanie nie będzie efektywne, jeżeli administracja działająca na rzecz rozwoju nie będzie świadomie wykonywać zadań. Świadomość współpracy w prowadzeniu polityki rozwoju wymaga zrozumienia przez aparat administracji swojej roli, odpowiedzialności za realizację interesów jednostek i interesu publicznego, uwzględnienia prawa obywateli do uczestnictwa w zarządzaniu sprawami publicznymi. Administracja na rzecz rozwoju to administracja sprawnie działająca, skonsolidowana, kierująca się określonymi regułami współpracy opartymi na partnerstwie oraz zasadami: subsydiarności, demokratycznego współdziałania, poszanowania praw podstawowych. Realizacja zadań publicznych z zakresu prowadzenia polityki rozwoju wymaga odpowiedniej kultury współpracy.

4. Podsumowanie

Podsumowując poczynione rozważania, które z konieczności koncentrowały się na wybranych elementach kultury administracji w odniesieniu do działań na rzecz rozwoju, należy stwierdzić, że po fundamentalnych zmianach ustrojowych, dostosowaniu administracji do aktualnych wyzwań cywilizacyj-

²⁵ Zob. K. Kokocińska, *Kontrakt terytorialny – instrument współpracy podmiotów prowadzących politykę rozwoju*, RPEiS 2017, R. LXXIX, z. 3, s. 149-160 i cytowana tam literatura.

²⁶ Art. 5 pkt: 4c, 4e, 4d, 4f u.z.p.p.r.

²⁷ Zob. K. Kokocińska, *Prowadzenie polityki rozwoju zastrzeżone jest dla konstruktywnych i twórczych decyzji*, <https://www.rp.pl/kraj/art105841-prowadzenie-polityki-rozwoju-zastrzezone-jest-dla-konstruktywnych-i-tworczych-decyzji>, [05.11.2023].

nych konieczne jest wypracowanie reguł tworzących kulturę administracji. Rosnące oczekiwania społeczne wobec aparatu administracji nie zostaną zaspokojone, jeżeli administracja nie będzie skuteczna, co nie jest jednoznaczne z administracją działającą szybko, sprawnie, bezstronnie. Skuteczność działalności jest bowiem silnie powiązana z uwarunkowaniami aksjologicznymi, z wartościami akceptowanymi przez społeczeństwo²⁸. Administracja powinna mieć świadomość, że jej działania są oceniane przez pryzmat podstawowych praw człowieka, realizacji zasad demokratycznego państwa prawnego oraz zasad wynikających z przyjętego ustroju gospodarczego. W analizowanym obszarze, wyznaczonym regulacjami prawnymi prowadzenia działań na rzecz rozwoju, kluczowy element stanowi współpraca samodzielnych podmiotów władzy publicznej. Konieczne jest zatem przestrzeganie i umacnianie zasad ustrojowych. Wykonywanie zadań z zakresu prowadzenia polityki rozwoju na poziomie krajowym, regionalnym i lokalnym w ramach wzajemnie powiązanych działań wymaga od aparatu administracji określonej kultury działania (nie wyłącznie kultury organizacji). Wymaga upowszechniania samorządności terytorialnej jako instytucji ustroju, a także jako idei politycznej, podkreślania potrzeby umacniania samorządności jako przejawu demokratyzacji życia publicznego, wzmocnienia faktycznego udziału społeczeństwa obywatelskiego w sprawowaniu władzy. Istotą tak silnie podkreślanej przez prawodawcę współpracy jest otwarcie na potrzeby (interesy) innych uczestników relacji, ich ocen i propozycji osiągnięcia wspólnego celu. Współpraca ma doniosłe znaczenie, bowiem może stanowić źródło konstruktywnych, twórczych i wspólnych rozstrzygnięć w opozycji do działań opartych na negacji, konkurencji i konfrontacji. Dlatego tak istotne jest ciągłe wzmacnianie zdolności instytucji publicznych i budowanie potencjału instytucjonalnego w oparciu o zasadę demokratyzmu, praworządności, partycypacji i subsydiarności. Zinstytucjonalizowana współpraca wymaga odpowiedniej kultury działania administracji.

²⁸ Z. Leoński, *Refleksje nad problematyką reform administracji publicznej w Polsce*, [w:] J. Łukasiewicz (red.), *Nauka administracji wobec wyzwań współczesnego państwa prawa. Międzynarodowa konferencja naukowa Cisna 2-4 czerwca 2002*, Rzeszów 2002, s. 36.